

gen van 1916 en 1917. Maar hoe dat precies heeft gezeten, maakt Wagemakers eigenlijk niet duidelijk.

De verkiezingsuitslagen van 1918 en 1919 laten zien hoe de partij een toenemende aanhang vond onder katholieke en autochtone (mannelijke) arbeiders. Met haar 7 van de 31 zetels in de gemeenteraad en 20% van de stemmen behoort de SDAP — daarvoor had er nog geen socialist in de raad gezeten—eensklaps tot de gevestigden. Men kan dat best uitleggen als een acceptatie van de buitenstaanders op politiek terrein door de Tilburgse samenleving. Maar, erg stabiel was die positie niet. Bij de volgende gemeenteraadsverkiezingen, toen vrouwen het kiesrecht kregen, raakten de sociaal-democraten bovendien weer vier van hun zeven zetels kwijt. Een verklaring daarvoor zoekt men tevergeefs in het boek van Wagemakers.

Wagemakers heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de geschiedschrijving van het socialisme in het zuiden van het land. Zijn boek is een boeiend geschreven en gedetailleerd verslag van de inbraak van socialistische 'buitenstanders' in een door katholieken beheerst machtscentrum. Minder sterk echter is de auteur, wanneer ontwikkelingen verklaard moeten worden. Het is jammer, dat hij de kans heeft laten liggen de ontwikkeling van het socialisme in Tilburg te vergelijken met die in andere katholieke steden.

J. Frieswijk

H. W. Schmitz (vert. uit het Duits door J. van Nieuwstadt), *De Hollandse Significa. Een reconstructie van de geschiedenis van 1892 tot 1926* (Assen-Maastricht: Van Gorcum, 1990, 485 blz., f85,-, ISBN 90 232 2418 3).

In 1975 bezorgde Bastiaan Willink een heruitgave van Frederik van Eedens *Redekunstige grondslag van verstandhouding* uit 1897, de eerste zelfstandige Nederlandse publikatie op het terrein van de signfica (de leer van de intermenselijke verstandhoudingen, in het bijzonder van de taal). Hoewel de bezorger daarmee een bijkans vergeten boek van één van Nederlands meer bekende literatoren opnieuw onder de aandacht van een ruim publiek bracht, was zijn waardering ervoor niet onverdeeld positief. Zo viel de vergelijking die hij in de inleiding trok met Wittgensteins overbekende *Tractatus logico-philosophicus* bepaald niet in het voordeel van Van Eedens boekje uit. Terwijl Wittgenstein de grondslag legde voor het logisch positivisme van de Wiener Kreis en het logisch atomisme van Russell en daarmee aan de wieg stond van een nog altijd vruchtbare filosofische richting, heeft de signfische beweging waarin Van Eeden participeerde geen wezenlijk effect gehad op de wetenschap en de filosofie. In de hedendaagse taalkunde en filosofie van de wetenschap is voor het psychologische denken van de signfici weinig waardering, voor de formeel-logische analyse des te meer. 'De snelle vooruitgang op gebieden als syntaxis en semantiek van natuurlijke talen en het grondslagenonderzoek van wiskundige en empirisch-wetenschappelijke theorieën contrasteert scherp met de stilstand in de signfica', schreef Willink.

Over de Nederlandse signfische beweging heeft Walter Schmitz nu de eerste grote monografie geschreven en de rode draad door zijn boek is de overtuiging dat het geringschattende oordeel van Willink (die daarin overigens niet alleen staat) blijk geeft van een onacceptabele geschiedopvatting (door het belang van een richting af te meten aan het tot nu toe waargenomen effect) en inhoudelijk aanvechtbaar is. Schmitz, die als communicatietheoreticus verbonden is aan de Universiteit van Bonn, is van mening dat de Hollandse signfica wel degelijk allerlei aanknopingspunten biedt voor vernieuwend en inspirerend taaltheoretisch en communicatieweten-

schappelijk onderzoek en dat de communicatieve benadering die de signfici bij de bestudering van taal aan de dag legden een goed alternatief zou kunnen zijn voorde zijns inziens vastgelopen formeel-analytische benadering à la Chomsky en De Saussure die nu nog de taalkunde beheerst. Schmitz' minitieuze historische onderzoek heeft dus een taalwetenschappelijk doel: hij wil de geschiedenis benutten als bron voor nieuwe en inspirerende gezichtspunten voorde wetenschap van taal en communicatie.

Om zijn doel te bereiken heeft Schmitz geen detail van de geschiedenis van de vroege Nederlandse signfica onbesproken gelaten. Alle belangrijke personages uit die geschiedenis komen uitvoerig aan de orde: de dichter Van Eeden, de rechtsfilosoof Jacob Israel de Haan, de wiskundige L. E. J. Brouwer, diens collega G. Mannoury en vele anderen; ook hun tijdelijke verbanden en groeperingen, zoals de Forte-kring, het Internationaal instituut voor wijsbegeerte en de Signfische kring, worden zorgvuldig beschreven. In de bijlagen vinden we een groot aantal cruciale documenten met betrekking tot de geschiedenis van de Hollandse signfica in extenso weergegeven en de bibliografie is tevens opgezet als 'een bijdrage tot de bibliografie der signfische beweging van het eerste begin tot heden'. Een grondig en degelijk werk, zoveel is wel duidelijk.

Toch kan het boek moeilijk geslaagd genoemd worden, althans als we het als een bijdrage aan de geschiedschrijving beschouwen (over de communicatiewetenschappelijke relevantie van het betoog kan ik geen oordeel geven). Het motief om de taal- en communicatiewetenschap te vernieuwen heeft namelijk het historisch verstaan van de vroege signfica bij voortdoring in de weg gezeten. De vroege signfica die Schmitz beschrijft verschilde op een aantal punten wezenlijk van de latere signfische beweging, die zich vooral manifesteerde in het tijdschrift *Synthese*. Terwijl de latere beweging een zuiver taalfilosofische aangelegenheid was, waarin over maatschappelijke en ethische problemen niet als zodanig werd nagedacht, was het zoeken van oplossingen voor dergelijke problemen nu juist de belangrijkste drijfveer van de vroege signfici, zeker bij Van Eeden, Israel de Haan en Brouwer (Mannoury is meer een overgangsfiguur, die uit de desolate boedel van de vroege beweging redde wat voor de latere generaties nog bruikbaar was). De taalfilosofie van Van Eeden en Brouwer was vooral taalkritiek en hun taalkritiek was in de grond weer cultuurkritiek. Allen waren ze overtuigd van de ontoereikendheid van de gangbare taal voor het overdragen van ware kennis of het creëren van ware verstandhoudingen. Sommigen, zoals Brouwer, meenden dat taal altijd onvolkomen zou blijven en dat taalanalyse alleen dat kon aantonen, anderen, zoals Van Eeden en De Haan, meenden dat de taal nog wel verbeterd en gezuiverd kon worden, bijvoorbeeld door een bepaalde taal, van de wiskunde of de poëzie, als model te nemen. De Haan meende zelfs dat betere taal vanzelf tot beter recht zou leiden. Maar Schmitz is in wezen niet in deze idealistische of pessimistische taaien cultuurkritiek geïnteresseerd; hij legt ook geen verbanden tussen de wereldverbeteraars van de Forte-kring, uit elkaar geslagen door het uitbreken van de eerste wereldoorlog, en andere idealisten die de wereldvrede juist in die tijd dichterbij achtten dan ooit. Schmitz' belangstelling richt zich vooral op de wetenschappelijke betekenis van de denkbeelden der signfici en dus op de overeenkomsten en de continuïteit met de latere signfica. De eigenheid van de vroege beweging komt daarom niet uit de verf en ook de schilderachtigheid van de vroege signfici, allen sterke individualisten, weet hij geen recht te doen (dat ligt niet aan de vertaling, want die is over het algemeen goed en wordt slechts hier en daar door een germanisme ontsierd, bijvoorbeeld 'overzien' waar 'over het hoofd gezien' had moeten staan). Er blijft ruimte voor een waarlijk cultuurhistorische behandeling van de Hollandse signfica in haar eerste fase.

A. van Drenth, *De zorg om het Philipsmeisje. Fabrieksmeisjes in de elektrotechnische industrie in Eindhoven (1900-1960)* (Dissertatie Leiden 1991; Zutphen: Walburg Pers, 1991, 295 blz., f39,50, ISBN 90 6011 737 9).

Nog steeds staat, symbool van het ideale fabrieksmeisje, bij de ingang van de oude Philipsfabriek het beeldje van het lampenmeisje': bescheiden, aandachtig en vrouwelijk bezig met het maken van licht. De werkelijkheid was, zoals de dissertatie van Annemieke van Drenth laat zien, veel minder romantisch. De in 1891 gestichte gloeilampenfabriek ontwikkelde zich vanaf het Interbellum tot een multinationalaal concern met duizenden werknemers, waaronder veel meisjes en jonge vrouwen. Mede als gevolg van rationalisering van de productie en structurele beheersing van de arbeidskracht moest er bij Philips hard gewerkt worden. Maar het concern voelde zich anderzijds verantwoordelijk voor het welzijn van de werknemers en die zorg strekte zich ook uit over het 'Philipsmeisje'.

In het proefschrift staat de zorg voor die meisjes centraal. Een belangrijke rol bij de vormgeving hiervan speelde het spanningsveld tussen het als 'protestants' beschouwde Philips en het overwegend katholieke Eindhoven. De katholieke geestelijkheid, toch al tegen fabrieksarbeid voor meisjes gekant omdat het de vrouwelijkheid zou aantasten en de meisjes ongeschikt maakte voor de gezinstak, zag aan het werken op de anti-katholiek geachte Philipsfabriek extra gevaren verbonden. Door het treffen van allerlei maatregelen in de sfeer van de arbeidsvoorwaarden, zoals aparte werkruimtes en schaftlokalen voor het vrouwelijk personeel, probeerde het bedrijf dit stigma kwijt te raken. Ook werden, mede door de drijvende kracht van de echtgenote van Anton Philips, Anna Philips-de Jongh, allerlei cursussen in naaien, koken, wassen en dergelijke opgezet om van de meisjes goede huisvrouwen en moeders te maken. Dit nam de katholieke bezwaren niet weg, integendeel. Juist deze vorming namen zij liever zelf ter hand, via het patronaatswerk, de Eucharistische Kruistocht voor fabrieksmeisjes en de Katholieke Jeugdvereniging.

Terwijl Philips van die katholieke zending in eigen gelederen voorde tweede wereldoorlog niet was gediend, zwichtte het concern na de oorlog voor de katholieke druk om de opvoedende zorg voor de arbeidersmeisjes aan de zuilen over te laten. Katholieke huishoudscholen en het Mater Amabiliswerk vervingen de vooroorlogse bedrijfspedagogische activiteiten. Maar Philips bleef zich wel verantwoordelijk voelen voor de ontwikkeling van de meisjes. Onder invloed van zowel de bedrijfspsychologie als de nieuwe vormingsoptiek van verlichte katholieken ging daarbij de ontplooiing van de vrouwelijke persoonlijkheid de plaats innemen van de opvoeding tot goed huismoederschap van weleer. Zo werden er bijvoorbeeld allerlei maatregelen getroffen om de meisjespsyche te beschermen tegen een al te zakelijke prestatiesfeer op de fabriek.

Als historische studie naar de zorg voor een bijzondere categorie van jeugdigen in Nederland vormt het boek een welkome aanvulling op bestaande literatuur¹. Het is mooi uitgegeven, goed leesbaar geschreven en bevat, dank zij een uitgebreid bronnenonderzoek op zowel het Philips bedrijfsarchief als op regionale archieven, een schat aan informatie. Door hier en daar citaten van geïnterviewde oudwerknemsters tussen de tekst te voegen, geeft het bovendien een indruk van de belevingswereld van de Philipsmeisjes. In combinatie met het vrijwel tegelijkertijd verschenen *100 jaar vrouwenarbeid bij Philips* van Ien van der Coelen is zo de sociale geschiedenis van de fabrieksmeisjes bij Philips tamelijk volledig in kaart gebracht.

Maar de sociologe en vrouwenstudies-onderzoekster Van Drenth heeft het bij die beschrijving niet willen laten. Zij ging op zoek naar een conceptueel kaderen introduceert hiervoor een nieuw begrip, de 'zorgende macht'. Ontdaan van het jargon bedoelt zij hier volgens mij mee, dat de deskundigen die bij Philips met de sociale zorg waren belast, een bepaalde macht bezaten.